

ЗАКОН ТОТОЖНОСТІ У РЕДАКТОРСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

Відомо, що для ефективної реалізації в мові процесу мислення необхідні такі умови, як послідовність, строга визначеність і обґрунтованість думок. Ці умови забезпечуються дотриманням вимог основних законів формальної логіки.

Перший з них — закон тотожності — вимагає, щоб будь-яка думка була тотожною сама собі впродовж усього її розвитку (a є a , чи $a=a$).

У редакторській практиці ми майже не зустрічаємося з «чистим» ототожненням $a=a$ (*трактор* є *трактор* і не що інше), і тому сама розмова про застосування закону тотожності у роботі над авторськими рукописами може здатись надуманою. Однак тотожність, виражена формулою $a=a$, має безліч, окрім значення рівності, ідентичності, відтінків. Тому ми й говоримо, що закон тотожності діє і у таких випадках, коли ми прагнемо досягти однозначності та послідовності думок, коли виявляємо схожість предметів чи їх ознак і властивостей, коли розкриваємо обсяг чи зміст понять.

Мову про значення закону тотожності у редакторській практиці доцільно розпочати з його основної вимоги: однозначність думок про той чи інший предмет, взятий в один і той самий час в одному й тому ж відношенні. Порушення цієї вимоги веде до помилки, яку логіки називають підміною поняття. У редакторській практиці цю помилку (коли в процесі розвитку думки йдеться про якийсь конкретний предмет, а потім несподівано розповідь стосується вже зовсім іншого предмета чи його ознаки) охарактеризували як непослідовність. Подібне ми зустрічаємо не лише в рукописах, а й у вже виданих книгах.

У брошурі І. Соломенцова «На промисловій основі» (Львів, «Каменяр», 1971) є такі випадки підміни понять:

1) «Розмір *невиробничих* витрат (виділення наше.— В. В.) у певній мірі свідчить про рівень господарської діяльності колгоспу. Нормальна робота колгоспу, продаж високоякісної продукції і своєчасне виконання всіх робіт, правильне збереження кормів, насіння і мінеральних добрив, ліквідація захворювань серед тварин забезпечують скорочення і ліквідацію *виробничих* витрат, а отже, при інших однакових умовах і кращі економічні показники господарської діяльності» (с. 85).

Спочатку йшлося про невиробничі витрати (пеня, штрафи, втрати від падежу тварин і т. п.), і читач цілком обґрунтовано сподівається, що своєчасність виконання всіх робіт, правильне зберігання кормів, насіння, ліквідація захворювань серед тварин ведуть до скорочення і ліквідації саме невиробничих витрат. Автор же стверджує протилежне. Підміна поняття привела до парадоксу: як можна, виробляючи щось, ліквідувати виробничі затрати?

2) «...Велике значення показника рентабельності у виробничо-фінансовій діяльності колгоспу зовсім не означає, що слід відмовитися від інших економічних показників, зокрема таких, як урожайність культур, продуктивність тварин...» (с. 109).

Тут підмінюється не саме поняття, а ті, що входять до його обсягу. Кожному відомо, що урожайність і продуктивність є показниками виробничими, а не економічними.

3) «Галузева і сукупна рентабельність визначається не тимчасовими факторами, а виходячи з об'єктивних вимог, які передбачають створення необхідних умов для розширеного відтворення» (с. 110).

Тут автор буквально приголомшує масою невідомих понять, «перескакуючи» від одного до іншого. Спочатку йшлося про фактори рентабельності, потім — про об'єктивні вимоги, а потім вже — про необхідні умови для розширеного відтворення. Життєва підміна понять у процесі розвитку думки про визначення галузевої і сукупної рентабельності призвели до того, що думка зовсім згубилась і читач, очевидно, не зрозуміє, про що ж йшлося.

І аналогічний випадок змішування докупи і підміни понять:

4) «Корінним питанням інтенсифікації тваринництва є підвищення продуктивності корів, поліпшення якості молочної продукції. Справа в тому, що *собівартість* молока, а отже, і *рентабельність* його виробництва залежить не взагалі від витрат на молочне стадо, а від *витрат*, що припадають на центнер продукції» (с. 117).

Якщо мова зайшла про інтенсифікацію, то чому думка «перекидається» на собівартість і рентабельність і, нарешті, — на виробничі витрати? Думка геть заплутана і, мабуть, сам автор не відважиться з певністю сказати, що малось тут на увазі.

Цікаві випадки підміни понять трапились у статті І. Кокостікової «І шани, і слави достойні», видрукуваній у журналі «Україна» (1972, № 4).

5) «Дивлюсь на них і згадую *характер* нашої героїчної сучасниці. *Красиві* вони, мої земляки».

Між характером і красою тут немає ніякого зв'язку. Думка від поняття, що характеризує внутрішній світ людини, переходить до зовнішньої ознаки.

Або таке:

6) «Не одразу прийшло до неї визнання. Минув рік, поки навчались розуміти землю, знайшла стежку до людей».

Спочатку думка автора стосувалась ставлення людей до героїні, а потім — ставлення героїні до землі і людей.

Наведені приклади дають змогу поділити типові помилки на дві групи:

- відсутність конкретного об'єкту думки (приклади 3, 4);
- зміна об'єкту думки (приклади 1, 2, 5, 6).

В обох випадках сприймання тексту ускладнене або й зовсім неможливе.

Для більш ефективного обміну думками з читацьким загалом автори часто вдаються до розкриття змісту понять, або так званих *визначень* (*дефініцій*). Чітко визначений зміст поняття — надійний гарант того, що читач не переплутає поняття, зрозуміє автора тільки так, як той цього прагнув.

Визначення містять сукупність істотних ознак предметів, які вирізняють їх серед інших. Дефініція складається з двох частин — визначуваного поняття (того, що визначається) і визначального (того, що визначає). Найбільш уживані визначення — через рід і видову відмінність.

На першому етапі такого визначення, як правило, вказується спільна група, яка включає визначуване поняття і за місткістю більше від нього. Інакше кажучи, вказується спочатку рід. *На другому етапі* підкреслюються специфічні ознаки чи властивості предмета, які вирізняють його серед інших споріднених предметів, тобто вказується вид (або, якщо це генетичне визначення, зазначається походження предмета).

Якщо дефініція здалась редакторові сумнівною, доцільно вдатися до її перевірки. Перевірку визначень здійснюють методом зіставлення. Скажімо, перед нами таке визначення:

«...Міфологічним є таке фантастичне відображення дійсності, образи якого уособлюються і мисляться уречевленими в прямому значенні цього слова».

(Б. Лобовик. Релігійні погляди, почуття, поклоніння. К., Політвидав України, 1970, с. 20).

На першому етапі зіставлення ми порівнюємо, чи дійсно визначуване поняття (міфологічне) має спільні риси з іншими поняттями цього роду (казки, перекази, легенди). Для міфів справді властиве фантастичне відображення дійсності. Отже, родова ознака вказана правильно.

На другому етапі зіставлення ми цікавимося, чи дійсно це поняття відмінне від усіх інших понять цього роду? І тут ми переконуємося, що звичайна байка у своїй основі міфологічна, бо за специфічну особливість усього міфологічного автор бере уособлення образів навколишнього світу і уречевлення їх у мисленні. Таким чином, у наведеному визначенні не міститься видова ознака, тобто місткість поняття практично залишилась необмеженою і все, що уособлює образи реального світу і робить їх «уречевленими», входить до міфологічного. Така помилка у логіці дістала назву занадто широкої дефініції.

Тут, очевидно, слід було сказати про те, що міфологічне уособлення образів навколишнього світу супроводжується наданням цим образам всемогутності, надприродної сили, «божого духу». Тоді ми уникнемо мимовільного ототожнення міфологічної і художньої фантазії.

Але найбільш поширені логічні похибки у визначеннях — це так звані помилки «те саме через те саме» та «невідоме через невідоме». У таких дефініціях визначальна частина містить посилання на визначувану, а остання — на визначальну. Різновидом цієї помилки є вже наведений нами приклад:

«Економічну ефективність деякі спеціалісти ототожнюють з доходністю господарства. Доходність — важливий показник економічної ефективності, але показник доходності не вичерпує поняття економічної ефективності й не замінює його».

Таке визначення не може задовольнити читача, бо він, врешті-решт, не може уявити ні того, що таке економічна ефективність, ні того, що таке доходність. Тут суб'єкт першого судження (S_1) пояснюється суб'єктом іншого судження (S_2), хоч предикатної частини немає ні в першому, ні в другому судженні. А саме предикат характеризує суб'єкт в тому чи іншому конкретному відношенні.

Прикладом помилки «невідоме через невідоме» можна назвати такий вислів:

«За визначенням В. І. Леніна, ревізіонізм є особлива різновидність опортунізму...» (Війна без пострілів. Збірник статей. Дніпропетровськ, «Промінь», 1971, с. 8).

Автор статті «Троянський кінь імперіалізму», очевидно, побіжно знайомився з працями В. І. Леніна про ревізіонізм. А в тих працях є розгорнуте наукове визначення ревізіонізму. У цьому ж випадку В. І. Ленін лише вказував на родову ознаку, тобто уточнював, що ревізіонізм не є чимось новим в антимарксистській ідеології. Це складова частина опортунізму. Практично намагання визначити ревізіонізм як опортуністичну течію в робітничому русі тут не було. Отже, таке визначення ми з повним правом можемо віднести на рахунок автора статті «Троянський кінь імперіалізму» П. Агапова. І тому ми вважаємо доцільним зауважити, що у наведеному прикладі невідоме (ревізіонізм) пояснювалось невідомим (опортунізм), бо ні до наведеної фрази, ні після неї автор не розкриває змісту цих понять,

вважаючи, певно, що на ці питання дає вичерпну відповідь його визначення ревізійонізму.

До речі, не зовсім зрозуміло, що дало автору підстави твердити, ніби вислів «ревізійонізм є особлива різновидність опортунізму» можна вважати визначенням. Цитуємо повністю цю фразу з роботи В. І. Леніна «Догматизм і «свобода критики».

«Хто не закриває собі навмисне очей, той не може не бачити, що новий «критичний» напрям в соціалізмі є не що інше, як нова різновидність опортунізму» (В. І. Ленін. Твори, т. 5, с. 317).

Як бачимо, це звичайний вислів, який у логіці називають *судженням виділення* (рос.— *выделяющее суждение*).

Слід зауважити, що не всі поняття піддаються визначенню, тому автори для розкриття змісту понять вдаються до таких логічних прийомів, як опис, характеристика, порівняння і т. п. При цьому досить часто зміст поняття розкривається занадто побіжно, в результаті чого у читача залишається розпливчате уявлення про той чи інший предмет або явище дійсності. Вдавшись до опису чи характеристики, автори нерідко обмежуються загальними фразами, а це не дає змоги «вловити» ту особливу, специфічну сутність предметів, яка й утворює їх строгу визначеність та відмінність від інших предметів.

Скажімо, І. Соломенцов у брошурі «На промисловій основі» так характеризує шляхи зниження собівартості продукції рослинництва: «...зростання продуктивності праці, поліпшення використання основних засобів виробництва і економне витрачання грошово-матеріальних засобів при виробництві продукції» (с. 94).

З цього визначення ми не можемо побачити різниці в шляхах зниження собівартості продукції рослинництва і тваринництва, бо всі названі фактори спільні для обох галузей сільськогосподарського виробництва. Аналогічні шляхи зниження собівартості і промислової продукції.

Очевидно, слід було вказати перш за все на такі заходи, як впровадження нових перспективних сортів зернових і технічних культур, комплексна механізація польових робіт, раціональне розміщення культур у сівозмінах і т. п.

Хибує «загальністю» і такий опис:

«Здійснення єдиноначальності в управлінні промисловим підприємством означає передусім точну регламентацію прав і обов'язків кожного працівника адміністративно-управлінського апарату, на основі якої він міг би приймати самостійні оперативні рішення з питань своєї компетенції і нести повну відповідальність перед керівництвом за прийняті рішення». (М. К. Лагута. Управління шахтою. Донецьк, «Донбас», 1971, с. 7).

Тут підкреслено лише одну специфічну рису єдиноначальності — точно накреслене коло прав і обов'язків. Але над ким ця «начальність»? Над собою? Мабуть, тут краще було б скористатись також усталеним визначенням: «Єдиноначальність — ...метод управління, коли особа, що очолює відомство, установу або підприємство, здійснює в межах наданих їй прав одноособове керівництво й несе особисту відповідальність перед державою за його діяльність» (УРЕС, с. 709). Поняття «єдиноначальність» одразу дістає строгу визначеність, бо зміст поняття розкрито і повніше, і зрозуміліше.

У визначеннях ми даємо лише загальну характеристику понять, бо в них і відбито узагальнення певної кількості однорідних предметів за їх найбільш істотними ознаками. Однак дослідника мусять цікавити і конкретні форми вияву життя понять, їх «родослівна», тобто процес їх виникнення і розвитку від початку до кінця. Цій меті служить інша логічна операція — *поділ понять*.

Поділ — це розкриття обсягу поняття, тобто розподіл тих предметів, які за спорідненими ознаками узагальнені в понятті і «складають» його зміст, на окремі групи. При цьому поняття, яке ділять, є родовим відносно тих предметів, які входять до його обсягу як підвиди. Так, поняття «соціалістична власність» ми ділимо на такі поняття-підвиди, як «державна власність» та «колгоспно-кооперативна».

Поділ понять здійснюється на якійсь певній основі, інакше «розклад» на підвиди та одиничні поняття неможливий. За основу поділу треба брати конкретну ознаку чи властивість поняття. Практично основою поділу буває поняття, яке стоїть на першому місці. Саме це перше слово і визначає, за якою ознакою має відбуватись «дроблення» поняття. Здається, елементарне правило, але його досить часто порушують автори.

Ось, наприклад, Л. П. Куліньська ділить поняття «драми» на «стару викривальну» і «новітню суспільну» (У світі ідей та образів. Київ, «Дніпро», 1971, с. 5). У першому випадку підкреслено час та емоційний характер зображення (викривальна), а в другому — час і політичний характер зображення (суспільна). Справа в тому, що поняття «викривальна» та «суспільна» є пересічними, тобто такими, зміст яких частково збігається за місткістю. Суспільна драма може бути викривальною і не викривальною (позитивною за ставленням автора до зображуваного). Члени ж поділу повинні не збігатися у змістах, а мовби заперечувати один одного. Саме в цьому плані не зовсім правильним буде досить поширений поділ поняття «професія»: «багато випускників цієї школи стали інженерами, артистами, міністрами».

Міністром може бути як інженер, так і артист з тієї причини, що міністр — це посада, а не професія.

Найчастіше поділ понять здійснюється за ознакою належності до чогось та за ознакою способу дії.

Ознака належності до чогось також повинна мати одне значення впродовж усього викладу думки і не замінюватись на інше значення належності.

У брошурі М. М. Заковича «Народні свята Радянського Прикарпаття» (Ужгород, «Карпати», 1971) трапляються такі випадки поділу.

Поділ поняття «радянські свята»:

«Найбільш поширені й масові — це загальнодержавні революційні свята...»

«Не менш популярні серед трудящих свята праці...»

«Дедалі ширше входять у побут громадські свята...»

«Трудящі щораз активніше беруть участь у святах і обрядах календарного циклу...» (с. 5).

Поділ поняття «романтика»:

«Революційні традиції ніби наближають для нашої молоді не тільки романтику героїзму, мужності, але й ті величезні труднощі й випробування, які випали на долю старшого покоління» (с. 17).

Поділ першого поняття зроблено за різними ознаками: належності у політичному масштабі (загальнодержавні свята), належності до подій (революційні свята), до властивості (трудова), до соціальної групи (громадські), до предмета (календарні). Поділ же слід здійснювати за однією з ознак: політико-соціальною (загальнодержавні, громадські, особисті), характером подій (революційні, трудові, військово-патріотичні) та ін.

У другому випадку замість того, щоб поділити романтику на романтику героїзму, романтику подолання труднощів і романтику пошуків, автори взагалі припиняють поділ і вже говорять не про романтику, а про труднощі й випробування.

Основою поділу повинні бути строго визначені, чіткі за змістом ознаки і властивості предметів, бо без цього у поділі спостерігатиметься-

ся підміна і змішування понять або зв'язування їх у нереальні відношення. Крім того, істинність у судженнях — членах поділу — завжди буде сумнівною.

Поділ поняття повинен здійснюватись поступово, тобто від родових понять слід переходити до найближчих видів.

Хоч аналіз типових логічних помилок у редакторській практиці зроблено досить побіжно, але сказане дає змогу уявити, якої шкоди завдає авторитетові друкованого слова логічна недовершеність думок, їх неточність, розпливчастість, непослідовність. Підкреслимо, що ми аналізували окремі брошури лише під одним кутом зору: як дотримують ся автори закону тотожності. Коли ж ми оцінюватимемо книги і з боку дотримання ще трьох логічних законів, кількість виявлених помилок значно зросте. Отже, логічне редагування, яке донині ще здійснюється інтуїтивно, слід поставити на предметну наукову основу, щоб у книжки не закрадались незрілі, поспіхом сформовані, логічно неграмотні думки.

V. N. VASYLCHENKO

THE LAW OF IDENTITY IN EDITORIAL PRACTICE

Summary

The article deals with the substitutions of notions, introduction of unrevealed notions, mixing of signs, absence of concrete object of thought, incomplete definitions, general character of descriptions, violation of notion deviation rules.
